

Τὰ 150 χρόνια πού πέρασαν ἀπὸ τὴν ἔξοδο δὲν ἔπαυσαν νὰ ξαναθυμίζουσι τὴν παγκόσμια ἀπήχηση τῶν ἠρωϊκῶν γεγονότων.

Ἡ Ἀκαδημία τιμᾷ μὲ βαθεῖα εὐγνωμοσύνη τὴν μνήμη τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν γεγονότων.

Ἡ Ἀκαδημαϊκὴ Σύγκλητος ἀνέθεσε στὸν Ἀκαδημαϊκὸ κ. Γεώργιον Ἀθανασιάδην Νόβαν νὰ ἐκφωνήσῃ τὸν πανηγυρικὸν τῆς ἡμέρας.

ΔΟΞΑΣΤΙΚΟ ΤΗΣ ΕΞΟΔΟΥ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ Κ. Γ. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ ΝΟΒΑ

“

Στέκει ὁ Σουλιώτης ὁ καλὸς
παράμερα καὶ κλαίει.

— Ἔρμο τουφέκι σκοτεινὸ,
τί σ' ἔχω ἐγὼ στὸ χέρι;
ὁποῦ σὺ μοῦγινες βαρὺ
κι ὁ Ἀγαρηνὸς τὸ ξέρει; »

Μολονότι τὰ τουφέκια εἶχαν γίνῃ τόσο βαρῖα στὰ ἐξαντλημένα χέρια τῶν πεινασμένων πολεμιστῶν, οἱ ψυχῆς τους ἔμεναν ὀλόρθες, ἀκμαῖες, ἀνυπόταχτες.

Στὴν πρόταση τοῦ Ἱμπραήμ Πασᾶ νὰ τοῦ παραδώσουν τὸ Μεσολόγγι καὶ τὰ ὄπλα τους, οἱ Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι ἀπάντησαν μὲ τούτῃ τὴν περήφανη γραφή, πού θυμίζει τὴν ἀπάντηση τοῦ Παλαιολόγου στὸν Μωάμεθ καὶ πού ἐκφράζει τὴν προαιώνια, ἀναλλοίωτη καὶ ἀκαταδάμαστη ψυχὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους.

Ἔγραφαν οἱ Μεσολογγίτες :

« Δὲν ἐλπίζαμε ποτὲ νὰ σᾶς ἀπεράσῃ μιὰ τέτοια φαντασία ὁποῦ ὀκτὼ χιλιάδες ἄρματα αἱματομένα νὰ τὰ ζητήσετε νὰ σᾶς τὰ δώσωμε μὲ τὰ χέρια μας, τὰ ὁποῖα ἄρματα συμφωνοῦν μὲ τὴν ζωὴν. Ὅθεν, καθὼς βλέπομεν τὸν σκοπὸν σας καὶ τὴν ἀπόφασιν ὁποῦ ἔχομεν ἡμεῖς, θὰ γίνῃ ὅ,τι ἀποφάσισεν ὁ Θεός, τὸ ὁποῖον δὲν τὸ ἤξεύρετε οὔτε ἡ Ὑψηλότης σας οὔτε ἡμεῖς καὶ ἄς γίνῃ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ ».

Καὶ ἀληθινὰ μόνον ὁ Θεὸς μποροῦσε νὰ ἐμπνεύσῃ τόσον ἀκαμπτη καρτεροφυχία, τόσον πρόφρονη ἐθελουσία !

Ἡ ὀλόχρονη σθεναρὴ ἄμυνα τῆς ἠρωϊκῆς Φρουρᾶς ἔφτασε στὸ ἀπόγειό της τὴ νύχτα τῆς 11 Ἀπριλίου 1826 μὲ τὴν κοσμοβόητη Ἔξοδο.

Τὴν διαδραματίσῃ τῆς ἐπικῆς τραγωδίας τοῦ Μεσολογγιοῦ ἐτοποθέτησεν

ἀντιφατικά ἢ Φύση σ' ἓνα χαρούμενο καὶ γελαστό πλαίσιο, πὸν συνθέτανε δλόγυρά της ἢ Ἄνοιξη, ὁ Ἀπρίλης, ἢ ἀναγλία τῆς ἀναγεννώμενης ζωῆς. Τὰ δέντρα πρασινοφυλλιάζουν, τ' ἀγριολούλουδα ἀναθάλλον στὸ χλοερὸ ἔδαφος, τὰ χελιδόνια ξαναγυρίζουν ζευγαρωμένα, τερετίζοντας φαιδρά, στὶς φωλιές τους... «Ἔστησε ὁ Ἐρωτας χορὸ μὲ τὸν ξανθὸν Ἀπρίλη», συνοψίζει λυρικά ὁ ἔθνικὸς ποιητής. Καὶ οἱ λεοντόθυμοι Μεσολογγίτες ἔστεναν χορὸ μὲ τὸ θάνατο. «Ὅποιος πεθάνει σήμερα, χίλιες φορὲς πεθαίνει». Σήμερα ἀποφάσισαν νὰ πεθάνουν οἱ Μεσολογγίτες. Καί, ναί, θὰ πεθάνουν πρόθυμα χίλιες φορὲς ὁ καθένας γιὰ τὴν Ἐλευθερία τῆς Πατρίδας! Ἄν ὅποιος πεθαίνει ἐθελούσια χίλιες φορὲς γιὰ τὸ Ἰδανικὸ του δὲν μένει ἀθάνατος, ποιὸς ἄλλος μπορεῖ νὰ μείνη;

Ἐάν, ὅπως ἔχει λεχθῆ, ἢ Ἱστορία εἶναι τὰ βήματα τοῦ Θεοῦ ἐπάνω στὴ Γῆ, τὰ πιὸ πικρά, τὰ πιὸ βαθυχάραχτα, τὰ πιὸ ἀνεξίτηλα ἴχνη ἀπὸ τὰ πέλματά του ἔχουν σημαδευτῆ στὰ ἱερὰ ἐδάφη τῆς Πατρίδας μας.

Θεοβάδιστος εἶναι ὁ ἐπίγειος χῶρος μας. Αὐλακωμένη εἶναι ἡ προσφιλὴς Γῆ τῶν Πατέρων ἀπὸ μεγάλα, προαιώνια βήματα τοῦ Θεοῦ. Οἱ αὐλακίες τους τὴν καλύπτουν σὰν οὐρανόπλεχτο προστατευτικὸ δίχτυ. Ὑπεράνω τους δραματίζεται κανεὶς τὰ προστατευτικὰ χέρια τῆς Θείας Προνοίας. Τρέχει στὸ βάθος τους ὁμως, τρέχει ἀέριου ἀγνὸ ἑλληνικὸ αἷμα ἀνδρείας καὶ θυσίας.

Ἐπὶ κρουσὴ τους ἔχουν τὰ θεϊκὰ βήματα, ὅπως ἀντιλαλοῦν στὴν αἰωνιότητα, ἔχουν πότε θούρια θριάμβων, πότε θρήνους δλέθρων. Μὲ ἀσταμάτηγο συνεκτικὸ μοτίβο συναρπαστικῶν ὕμνων αἰώνιας Ἀλήθειας καὶ ἀπόλυτης Ὁμορφιάς.

Ἄν οἱ σάλπιγγες τοῦ Ἄρη ἔχουν τὶς διακοπὲς τους, τὰ διαλειμμάτα τους, οἱ λύρες τοῦ Ἀπόλλωνα δὲν σταματοῦν ποτὲ νὰ μέλπουν τὸ δημιουργικὸ τους πολιτιστικὸ ἄσμα. Τὸ προαιώνιο αὐτὸ ἑλληνικὸ ἄσμα, πὸν ἔτερψε καὶ τέρπει τὴν ἀνθρωπότητα ὅλη, διδάσκοντάς της τὴν οὐσία τῆς Ζωῆς, τὴν χαρὰ τῆς Ζωῆς, τὴν ἀξία τῆς Ἐλευθερίας, τὴν ἀθανασία τοῦ πνεύματος, τὴν Ἀνθρώπινη, μ' ἓνα λόγο, Ἀρετὴ, πὸν ἀποτελεῖ τὴν ὕψιστη ἐπίτευξη καὶ τὴν ὕπατη τελείωση τῆς ὑπαρξης τῶν λογικῶν ὄντων...

Ἀνώτατο χαρακτηριστικὸ τῆς ἱστορικῆς μας δράσης καὶ τῆς καθολικῆς μορφῆς τῶν ἐθνικῶν μας πεπρωμένων εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι, ὑπεράνω τοῦ ἱστορικοῦ στίβου, ὑψώνονται, σὰν κορυφαία ἔξαρση, σὰν μέγιστο ἐπίτευγμα, ὄχι ἐπιθετικὲς ἀνδραγαθίες, ὄχι κατακτητικὲς πραγματοποιήσεις, ἀλλὰ σταθερὲς ἀποφασιστικὲς ἄμυνες, ἀποκορυφωμένες μὲ ὑπέρτατες, ὀλοκληρωτικὲς θυσίες. Ἄμυνες γιὰ τὸ πάτριον ἔδαφος, γιὰ τοὺς φωτοδότες τάφους τῶν Προγόνων, γιὰ τὴν ἀναφαίρετη εὐλογία τῆς πολυπάθους αὐτῆς γῆς, τὴν Ἐλευθερία! Ἄμυνες τοῦ πολιτισμοῦ ἐναντίον τῆς βαρβαρότητας.

Ἄν ρίξη κανεῖς ἓνα γενικὸ βλέμμα στὸν πληθωρικὸ ἱστορικὸ πίνακα τῆς Πατρίδας μας, θὰ πιστοποιήσῃ ὅτι οἱ συμπαθέστερες ἀλλὰ καὶ οὐσιαστικώτερες σκη-
νές τοῦ ἱστορικοῦ μας γίνεσθαι, αὐτὲς ποὺ ἢ μνήμη τους συγκρατεῖ καὶ διαι-
νίζει τὴν ἔθνικὴ μας διάρκεια, αὐτὲς ποὺ ἢ μνήμη τους ἀχεῖ τρανταχτὰ στὶς συνει-
δήσεις ὄλων τῶν Ἑλλήνων καὶ τὶς δονεῖ σύψυχα σὰν ἀσίγαστο μήνυμα, σὰν ἀνέ-
κλητη κατηγορηματικὴ προσταγή, εἶναι ὄχι οἱ σκηνὲς Νίκης ἀλλὰ θυσίας. Πτώσεις
καὶ ὄχι ἐκπορθήσεις ὑψώνουν σὲ ὑπερακρατὰ δόξα τὴν Ἑλληνικὴ πολεμικὴ μας
Ἀρετὴ καὶ διαδηλώνουν στὸ Σύμπαν τὴν ἀτσάλινη ἀποφασιστικότητά νὰ συνεχί-
σουμε σταθερὰ τὸν δημιουργικὸ μας βίον.

Ποιά ἠθικὰ κεφάλαια δεσπόζουν στὸν δρίζοντα τῶν ἐθνικῶν μας πεπρωμένων ;

Ἡ πτώση — ἀλλὰ τί πτώση ;! — τῶν Θερμοπυλῶν !

Ἡ πτώση — ἀλλὰ τί πτώση ;! — τῆς Κωνσταντινούπολης !

Ἡ πτώση — ἀλλὰ τί πτώση ;! — τοῦ Μεσολογγοῦ !

Ἐπερέχουν σὲ χροῆος, σὲ ρίγος, σὲ δέος, σὲ δίδαγμα, ἀπὸ κάθε ἐξορμητικὴ
προσταγή, ἀπὸ κάθε νικητήρια ἰαχὴ, ὑπερέχουν τὸ «Μολὼν Λαβέ!» τοῦ Λεωνίδα,
τὸ «τὸ δὲ τὴν πόλιν σοὶ δοῦναι οὐτ' ἐμὸν ἐστίν, οὐτ' ἄλλου τῶν κατοικούντων ἐν
ταύτῃ. Κοινῇ γὰρ γνώμῃ πάντες αὐτοπροαιρέτως ἀποθανοῦμεν καὶ οὐ φεισόμεθα
τῆς ζωῆς ἡμῶν» τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, τὸ «τὸ Κάστρο μας θέλεις ; Τὰ
κλειδιά του εἶναι κρεμασμένα στὰ κανόνια μας ! Ἔλα νὰ τὰ πάρῃς !» τῆς Φρου-
ρᾶς τοῦ Μεσολογγοῦ πρὸς τὸν Ἰμπραήμ. Καὶ πρόσφατα τὸ μοινοσύλλαβο «ὄχι!»
τοῦ 1940.

Παναγγυρίζει ἐφέτος τὸ Πανελλήνιο τὰ ἑκατὸν πενήντα χρόνια ἀπὸ τὴν Πτώση
τοῦ Μεσολογγοῦ, ἀπὸ τὴν κοσμοϊστορικὴ Ἔξοδο τῆς ἠρωϊκῆς του Φρουρᾶς καὶ
τῶν μαρτυρικῶν του κατοίκων, τὸ τραγικώτατο τοῦτο ἐκούσιο ὀλοκαύτωμα ὀλο-
κλήρου πληθυσμοῦ.

Γεγονὸς μοναδικὸ καὶ ἀνεπανάληπτο σ' ὅλη τὴν ἀνθρώπινη Ἱστορία. Χωρὶς
καμμιά ὑπερβολή: «Μοναδικὸ καὶ ἀνεπανάληπτο» ! Ἀποκορύφωμα πατριωτικοῦ
αἰσθήματος, ἄκρον ἄκτον ὕψηλοῦ φρονήματος, βάθος δυσθεώρητον θεληματικῆς
αὐτοθυσίας. Δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ ἐθαύμασε κι ὁ Θεὸς ὁ ἴδιος τὴν ὀμαδικὴ ἐκείνη
ἀποθέωση ἐνὸς μικροῦ κόσμου πλασμάτων του . . .

Ἡ τραγικότητά τῆς ἀδυσώπητης ἀνθρώπινης Μοίρας συνίσταται στὸ συνεχῆ
ἀγῶνα νὰ ὑψωθοῦμε σὲ μιὰ «τελείωση» — ἐπίτευγμα σχεδὸν ἀκατάχτητο ! Σπάνια
συμβαίνει ὁ ἄνθρωπος, καὶ σπανιώτερα μιὰ ὀμάδα, μιὰ κοινωνία ἀνθρώπων
νὰ φτάσουν σ' αὐτὴ τὴν ὀνειρεμένη «τελείωση», καταξιώνοντας στὸ ἀκέραιο τὸ
Ἰδεῶδες τους.

Στην «τελείωση» αυτή είχε φτάσει τὸ Μεσολόγγι. Ἐποχρωματίζεται ἡ ἔννοια τῆς λέξης «δόξα» προκειμένου γιὰ τὴν ἱερὴ αὐτὴ πόλη. Μάταια θὰ ζητήση κανεὶς ἀρμόζουσα ἔκφραση. Νὰ προτιμήσουμε τὴ λέξη «κλέος»; Τὸ Μεσολόγγι πραγματι δὲν κατέστη ἔνδοξο, κατέστη «περικλεές».

Ἡ ὀμίλια μου ἔχει τὸν τίτλο «Δοξαστικὸ τῆς Ἐξόδου». Ἀλλὰ δὲν εἶναι καθόλου εὐκόλο νὰ ἐξαρθῆ κανεὶς στὴν ἀκριβῆ ἀξιολόγηση καὶ στὴν ἐπαρκῆ ἐξήμηση ἑνὸς γεγονότος πὸν τοῦ ἀνήκει ὁ τίτλος τοῦ Πανύμνητου! Ὁ Λόγος μένει ἀνανδός. Ἡ τέχνη μένει ἀνίκανη γιὰ μιὰ πιστὴ ἀναπαράσταση τέτοιων ἀδευτέρωτων ἐξόρισμων βιωμάτων!

Τὴν ἀνιστόρητη νύχτα τῆς Ἐξόδου ἀνακόπηκαν τὰ βήματα τῆς Ἱστορίας. Ὁ Πατέρας τῆς ὁ Μύθος καὶ ὁ Ἀδερφός τῆς ὁ Θρύλος ἐπρόβαλαν καὶ τὴν ἔσταμάτησαν! Τῆς εἶπαν:

Κλείσε τὴν Δέλτο σου! Αὐτὸ πὸν γίνεται ἀπόψε δὲν ἀνήκει στὴ δικαιοδοσία σου. Ἀνήκει στὴ δικὴ μας ἀρμοδιότητα. Δὲν εἶναι ἱστορικὴ πράξη ἀνθρώπων. Εἶναι μύθος Τιτάνων... Δὲν ἐπιδέχεται ἐξιστόρηση! Δὲν σταθμίζεται στὴ ζυγαριὰ σου! Δὲν μετριέται μὲ τὸν πῆχυν σου! Ὅ,τι συμβαίνει ἐδῶ εἶναι γεγονός ἐξῴστορικὸ, ἐξωχρονικὸ! Ἡ ἀπροσμέτρητη διάστασή του δὲ μπορεῖ νὰ κλειστῆ σὲ ψυχρὲς σελίδες ἱστορικῆς ἀφήγησης. Μπορεῖ νὰ διαιωνιστῆ μόνον σὲ ὀρθάνοιχτους οὐρανούς ἀπὸ ἕμνους Ἀγγέλων. Ἐκείνων τῶν Ἀγγέλων πὸν ἔχουν ἀσκηθῆ στὴν ἕμνολογία τῆς Δόξας τοῦ Θεοῦ ἐπάνω στὸ Σταυρὸ τοῦ Γολγοθᾶ.

Κατανκτικὴ θρησκευτικὴ μυσταγωγία καὶ ὄχι διαταγμένη πολεμικὴ πράξη εἶναι στὴν οὐσία του τὸ ἀπαρδειγματιστὸ πρωτάθλημα τῆς Ἐξόδου. Καὶ ἀκριβέστερα ἴσως ἀπὸ τὴν ποιητικὴ ὠραιολογία τὸ ἐκφράζει ὁ λιτὸς χαρακτηρισμὸς τοῦ Γάλλου ἱστορικοῦ Φάμπρ: «Ἡ ἄμυνα καὶ ἡ ἔξοδος τοῦ Μεσολογγιοῦ εἶναι τὸ ὠραιότερο παράδειγμα, πὸν ὁ πατριωτισμὸς καὶ τὸ θάρρος ἐπρόσφεραν ποτὲ στὴν Οἰκουμένη».

Δραματικὲς πολιορκίες καὶ ἡρωϊκὲς ἀντιστάσεις ἔχει νὰ ἐπιδείξη πολλὲς ἡ ἀνθρώπινη ἱστορία. Ὅπως τῶν Πλαταιῶν καὶ τῆς Καρχηδόνας στὴν ἀρχαιότητα, ὅπως τῆς Σαραγόσας στοὺς μέσους χρόνους, ὅπως τοῦ Μοσκάντο στὸ Τολέδο στὰ τελευταῖα προπολεμικὰ χρόνια, ὅπως τοῦ Στάλινγκραντ στὸν τελευταῖο Παγκόσμιον Πόλεμον. Ἐπὶ μακρὸν χρόνον καὶ ὑπὸ δυσχερεῖς συνθήκας ἐπολέμησαν σ' ὅλες αὐτὲς τὶς πολιορκίες οἱ ἀμυνόμενοι, πολλὲς χιλιάδες ἄνδρες ἔπεσαν μαχόμενοι ἡρωϊκὰ καὶ πολλὲς χιλιάδες γυναικόπαιδα ἀπέθαναν μαρτυρικὰ ἀπὸ τὶς κακουχίας.

Δὲν ἔλειπε τὸ ἰδεολογικὸ μεγαλεῖο καὶ ἡ ψυχικὴ καρτερία ἀπὸ τὶς πολιορκίες ἐκεῖνες. Ἀλλὰ καμμία δὲν φτάνει τὸ ἀπροσέγγιστο, τὸ ἀσύγκριτο, τὸ ἀνυπέρ-

βλητο Μεγαλειῶ τῆς πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου — ὅπως τὸ ἀποκορύφωσεν ἡ δραματικὴ ἀπόφαση καὶ ἡ τραγικὴ πραγματοποίησις τῆς Ἑξόδου.

Ὅλες οἱ ἄλλες ἔνδοξες ἐκεῖνες Φρουρᾶς εἶχαν ἓνα συνηθισμένον πολεμικὸ τέλος, τὴν ἐπικράτησιν τοῦ ἑνὸς μέρους καὶ τὴ συνθηκολόγησιν τοῦ ἄλλου. Μόνον τῆς Φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου τὸ τέλος ὑψώθηκεν ὑπεράνω τῆς ἱστορίας τοῦ κόσμου τούτου καὶ στάθηκε κάπου, ἔξω τόπου καὶ χρόνου, σὰν ἔκπαλγο μετέωρον ποῦ συνδέει τὴν φθαρτὴν ἀνθρώπινον φύσιν μὲ τὴν ἀφθαρτὴν φύσιν τοῦ Θεοῦ. Ἐμοιαζεν ὡσὰν νὰ πραγματοποιήθηκε μιὰ θαυματουργικὴ Ἀνάληψις, ποῦ μετέβαλε τὴν γήϊνη μορφήν τῆς καταστροφῆς σὲ οὐράνιον φαινόμενον ἀναστάσεως καὶ ἀθανασίας. Ἀποσπάστηκαν, θαρρεῖς, ἀπὸ τὸ χῶμα τῆς Γῆς ὁ Φράχτης, ἡ Λιμνοθάλασσα, ὁ Ντολμᾶς, ἡ Κλείσοβα, ὁ Ἀράκωνθος τοῦ Μεσολογγίου καὶ τοποθετήθηκαν στὰ διάπλατα τῶν οὐρανῶν, σὰν Γαλαξίας κατὰ μέστος ἀπὸ φεγγοβολοῦσας πράξεις καρτεροφυχίας καὶ θυσίας — πανόραμα ἐκθαμβωτικὸ τῆς Οἰκουμένης ὅλης . . .

Χωρὶς δισταγμὸν μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἂν ἀποφάσιζεν ὁ Οὐρανὸς νὰ ἐκλέξῃ μιὰ μόνον σελίδα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς γιὰ νὰ τὴν ἀπεικονίσῃ καὶ νὰ τὴν προβάλῃ ἔσασι στὴν ἀπέραντη δόξῃ του, σὰν δικήν του ἄφθιτη δόξα καὶ σὰν ἀέναον παγκόσμιον παράδειγμα, θὰ ἐξέλεγε, χωρὶς ἄλλο, τὴν Ἑξοδὸν τοῦ Μεσολογγίου.

Δὲν ἦταν ἡ Ἑξοδος στιγμαία ἐκρηξὴ παληκαριᾶς σὲ ὥρα πολεμικοῦ παροξυσμοῦ, σὲ ὥρα ἡρωϊκοῦ μένους, ὅπου ἓνας γενναῖος ἄνθρωπος πραγματοποιεῖ σὲ κατάστασιν ἐξαλλωσύνης, ἀλλοφροσύνης, μέθης τοῦ θυμικοῦ. Ἐκεῖνο ποῦ ἐνέχει μοναδικὴν ἀξίαν εἶναι ὅτι ἡ ἀπροσμέτρητος ὑπεροχὴς ἀπόφασις ζυμώθηκεν ἥρεμα καὶ ἀδίσταχτα ἐπὶ μακρὸν διάστημα χρόνου μέσα στὶς διάνοιες, στὶς ψυχὰς καὶ στὶς συνειδήσεις τῶν λιμοκτονούντων ἐκείνων ἐνόπλων καὶ ἀόπλων, πιστῶν στὴ θρησκείαν τους, πιστῶν στὴν πατρίδα τους, πιστῶν στὴν ἐλευθερίαν τους, καὶ στὴν ἀξιοπρέπειάν τους ἀνδρῶν καὶ γυναικοπαίδων. Μακρόσυρτος ὑπῆρξεν ὁ διάλογος τῶν μισοζώντανων ἐκείνων ὑπάρξεων μὲ τὸ θάνατον. Καὶ χωρὶς δισταγμὸν, χωρὶς κλονισμόν, χωρὶς ταλάντευσιν ἐμπιστεύθησαν στὸ Θάνατον ὅτι προτιμοῦν τὸ ζοφερόν του κράτος ἀπὸ τὴν ἠλιόλουστην μὰ σκλαβωμένην ἐπικράτειαν τῆς Ζωῆς. Δὲν ὑπάρχει οὔτε προηγούμενον οὔτε ἐπόμενο παράδειγμα τέτοιας ὁμοφωνίας, τέτοιας ὁμοψυχίας σκληρῶν πολεμιστῶν καὶ ἀσθενῶν γυναικοπαίδων. Θαρρεῖς ποῦ ὅλες οἱ ταλαιπωρημένες ἐκεῖνες ψυχὰς εἶχαν τότε, μέσα στὸν ἐνθουσιασμόν τους καὶ μέσα στὸ μαρτύριόν τους, εἶχαν συμπυκνωθῆ σὲ μιὰ καὶ μόνον ψυχὴ ἀδιαίρετη καὶ ἀδιάσπαστη : Στὴν Ψυχὴν τοῦ Γένους !

Ἡ Ἄμυνα καὶ ἡ Ἑξοδος τῆς Φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου ἀποτελεῖ μοναδικὴν περίπτωσιν, ποῦ ὅσο κι ἂν εἶναι ἐπιτήδειος δὲν θὰ μποροῦσε κανεὶς θεωρητικὸς τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ νὰ βρῇ στοιχεῖα ἐφαρμογῆς τῆς θεωρίας του. Τὸ ἠθικὸν ἐκεῖνο

μεγαλούργημα ἦταν ἀποκλειστικὴ ἐνέργεια κατακάθαρων ψυχικῶν αἰτιῶν καὶ δυνάμεων. Ἀκλόνητη ἐπικύρωση τῆς ἀλήθειας ὅτι ὑπεράνω τοῦ κόσμου τῆς ὕλης δεσπόζει ὁ κόσμος τῆς Ψυχῆς. . . Ὑπεράνω τοῦ πλέγματος τῶν ὕλικῶν συμφερόντων διαλάμπει ὁ ἠθικὸς ἀστερισμὸς τῶν Ἰδανικῶν. Σὲ αὐτὸ τὸ θεώρημα ἀποκρυσταλλώνεται σὰν σὲ διαμαντένιο ἐγκόλπιο μὲ πανανθρώπινη ἀξία τὸ ὀλοκαύτωμα τοῦ Μεσολογγιοῦ.

Λέγεται, δυστυχῶς, ὅτι δῆθεν ὁ ὀρθόδοξος κληρὸς δὲν ὀλοκλήρωσε τὸ ἐθνικὸν του καθήκον στὸν ἱερὸν Ἀγῶνα. Δὲν ἐπαρκεῖ ὁ χρόνος νὰ ἐπεκταθῶ σὲ πολυάριθμα γεγονότα ποὺ ἐπιμαρτυροῦν τὸ ἀντίθετο. Θὰ περιορισθῶ στὸ Μεσολόγγι. Ὁ Ἐπίσκοπος Ρωγῶν καὶ Κοζύλης Ἰωσήφ, τέκνον τῆς Μακεδονικῆς Τσαρίτσανης, στάθηκε σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς πολιορκίας ὁ φωτεινὸς Ἄγγελος παραμυθίας καὶ ὁ ἀδαπάνητος χορηγὸς καρτεροψυχίας στὴ Φρουρὰ καὶ στὸν πληθυσμὸ τοῦ Μεσολογγιοῦ, ὑψώθηκε δὲ κατὰ τὴν προπαρασκευὴ καὶ τὴν πραγματοποίησιν τῆς Ἐξόδου σὲ μεγάλη μορφή Ἡρώος καὶ Ἐθνομάρτυρος. Αὐτός, ὅπως ὁ Καψάλης τὴν πυριτιδαποθήκη, ἀνατίναξε τὸν Ἀνεμόμυλο, συμπαραστατούμενος ἀπὸ τὸν ἱερέα Παπα-Γιάννη Βάλβη. Μαζί τους σκοτώθηκε ὁ ἄρχοντας τοῦ Μεσολογγίου Ραζηκώτσικας, ὁ ἄρχοντας τῶν Πατρῶν Βουλευτῆς Ἰ. Παπαδιαμαντόπουλος καὶ ὁ μέγας Ἑλβετὸς φιλέλληνας ἰατρὸς Ἰωάννης Ἰάκωβος Μάγερ. Ἄλλοι δύο ἱερεῖς Βάλβηδες (Ζαφείρης καὶ Παντελῆς), πρόγονοι τῶν μετέπειτα Πρωθυπουργῶν τῆς Ἑλλάδος Ζηνοβίου καὶ Δημητρίου Βάλβη, σκοτώθηκαν στὴν Ἐξοδο. Ἄλλος ἱερέας ὁ Παπα-Σολιώτης ἀνατινάχθηκε στὴν ὑπόνομο ἐνὸς προμαχώνος. Ἄς μὴν ἀσεβοῦμε λησμονοῦντες αὐτὲς καὶ τόσο πολλὰς ἄλλες ἡρωϊκὰς πράξεις θυσίας τοῦ ἱεροῦ μας Κλήρου. Ἔθνος καὶ Ἐκκλησία, κληρὸς καὶ Λαὸς συναγωνίστηκαν παράπλευρα ἐπὶ μακροῦς σκληροῦς αἰῶνες γιὰ τὴ διάσωση καὶ τὴ συνεχῆ ἀναπτέρωση τῆς Ἑλληνικῆς Ἰδέας! Ἰδέα ἦταν ἀνέκαθεν καὶ εἶναι διαρκῶς καὶ θὰ εἶναι στὸ διηνεκὲς ἡ Ἑλληνικὴ μας Πατρίς!

Γιὰ τὴ φοικιαστικὴ κατάστασιν τῶν Ἐλεύθερων Πολιορκημένων, κατὰ τὶς τελευταῖες ἡμέρας τῆς Πολιορκίας, ὑπάρχουν πολλὰς γνωστὰς περιγραφές. Εἶχε περιγράψει στὸ Ἡμερολόγιό του ὁ φιλέλληνας Ἑλβετὸς ἰατρὸς Ἰωάννης Ἰάκωβος Μάγερ, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ δὲν εἶχε πιά τὴ δυνατότητα νὰ συνεχίσῃ τὰ ἀνεκτίμητα «Ἑλληνικὰ Χρονικά», ἔνεκα τῆς καταστροφῆς τοῦ πειστηρίου του ἀπὸ ἐχθρικὴ βόμβα. Δυστυχῶς, τὸ Ἡμερολόγιό ἐκεῖνο χάθηκε ὅταν σκοτώθηκε τὴ νύχτα τῆς Ἐξόδου. Εἶχε προλάβει ὅμως νὰ στείλῃ μὲ τὸν ἀγγελιοφόρο Κ. Κανάτα στὸν Καραϊσκάκη γιὰ νὰ τὸ διαβιβάσῃ στὸν Συνταγματάρχην Στάνχοπ ἕνα τελευταῖο τραγικὸ γράμμα. Εἶναι αὐτὸ ποὺ ἀνέφερε στὴν προσλαλιά του ὁ ἀξιότιμος Πρόεδρος τῆς

Ἐκδημίας κ. Λοῦρος. Ὅπως ἀκούσατε, δίνει τὸ κείμενο αὐτὸ ζωηρὴ παραστατικὴν εἰκόνα τῆς ἐφιαλτικῆς καταστάσεως. Τὸ ἀντιγράφω στὸ χειρόγραφό μου.

«Τὰ βάσανα, τὰ ὁποῖα ὑπομένομεν, καὶ μία πληγὴ, τὴν ὁποῖαν ἔλαβα εἰς τοὺς ὤμους, δὲν μὲ ἐσυγχώρησαν μέχρι τοῦδε νὰ σᾶς διευθύνω τοὺς τελευταίους μου ἀσπασμούς. Κατηντήσαμεν εἰς τοιαύτην ἀνάγκην, ὥστε νὰ τρεφώμεθα ἀπὸ τὰ πλέον ἀκάθαρτα ζῶα καὶ νὰ πάσχωμεν ὅλα τὰ φρικτὰ ἀποτελέσματα τῆς πείνης καὶ τῆς δίψης. Ἡ νόσος ἀξάνει ἔτι μᾶλλον τὰς δεινοπαθείας, ὑπὸ τῶν ὁποίων θλιβόμεθα. Χίλιοι ἑπτακόσιοι τεσσαράκοντα τῶν ἀδελφῶν μας ἐτελεύτησαν καὶ περίπου τῶν ἑκατὸν χιλιάδων σφαῖραι κανονίων καὶ βόμβαι, ριπτόμεναι ἀπὸ τὸ ἐχθρικὸν στρατόπεδον, κατηδάρισαν τοὺς προμαχώνας μας καὶ κατεκρήμνισαν τὰς οἰκίας μας. Τὸ δὲ ψῦχος μᾶς ἐνοχλεῖ ὑπερβολικῶς, καθότι εἴμεθα διόλου ἐστερημένοι ἀπὸ ξύλα τῆς φωτιᾶς.

Μὲ ὅλας τὰς στειρήσεις ταύτας, εἶναι ἀξιοθαύμαστον θέαμα ὁ ἐνθερμος ζῆλος καὶ ἡ ἀφοσίωσις τῆς φρουρᾶς μας. Πόσοι γενναῖοι ἄνδρες μετ' ὀλίγας ἡμέρας δὲν θέλει εἶσθαι πλέον εἰμὴ σκιαί, κατηγοροῦσαι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ τὴν ἀδιαφορίαν τοῦ Χριστιανικοῦ κόσμου εἰς τὸν ἀγῶνα, ὅστις εἶναι ὁ ἀγὼν τῆς θρησκείας.

Οἱ Ἄλβανοί, ὅσοι παραίτησαν τὰς σημαίας τοῦ Ρεσίτ πασσᾶ, ἠνώθησαν μετὰ τοῦ Ἰμπραήμ.

Ἐν ὀνόματι ὅλων τῶν ἐνταῦθα ἡρώων, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶναι καὶ ὁ Νότης Μπότσαρης, ὁ Παπαδιαμαντόπουλος καὶ ἐγώ, ὅστις παρὰ τῆς Ἑλληνικῆς Διοικήσεως ἐδιωρίσθη ἀρχηγὸς ἐνὸς στρατιωτικοῦ σώματος, σᾶς ἀναγγέλλω τὴν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ὠρισμένην ἀπόφασίν μας διὰ νὰ ὑπερασπισθῶμεν καὶ τὴν ὑστέραν σπιθαμὴν τῆς γῆς τοῦ Μεσολογγίου καὶ νὰ συνενταφιασθῶμεν ὑπὸ τὰ ἐρείπια τῆς πόλεως, χωρὶς ν' ἀκούσωμεν πρότασίν τινα συνθήκης.

Ἡ τελευταία μας ὥρα ἤγγικεν. Ἡ ἱστορία θέλει μᾶς δικαιώσει καὶ οἱ μεταγενέστεροι θέλουν ἐλεεινολογήσει τὴν συμφορὰν μας. Ἐγὼ δὲ καυχῶμαι, διότι ἐντὸς ὀλίγου τὸ αἷμα ἐνὸς Ἑλβετοῦ, ἐνὸς ἀπογόνου τοῦ Γουλιέλμου Τέλλου, μέλλει νὰ συμμιχθῇ μὲ τὰ αἷματα τῶν ἡρώων τῆς Ἑλλάδος. Εἶθε νὰ μὴ χαθῇ μετ' ἐμοῦ τὸ διήγημα τῆς πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου, τὸ ὁποῖον συνέγραφα μὲ τοιοῦτον σκοπὸν ἕκαμα διάφορα αὐτοῦ ἀντίγραφα. Φροντίσατε παρακαλῶ, κύριε, νὰ καταχωρηθῇ εἰς μερικὰς ἐφημερίδας ἢ παροῦσα ἐπιστολή μου».

Ἀπὸ τὰ «Ἀπομνημονεύματα» τῶν στρατηγῶν Σπυρομίλιου καὶ Μίχου, ἀπὸ τὰ «Στρατιωτικὰ Ἐνθυμήματα» τοῦ Ν. Κασομούλη ἔχομε παρόμοιες διαπιστώσεις. Ἄγνωστο στοιχεῖο ἐπιπροσθέτει ἡ ἀνευρεθεῖσα πρόσφατα στὰ Ἀρχεῖα τοῦ Φόρεϊν Ὁφφισ ἀπὸ τὸ Κέντρον Ἑρευνῶν Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας μας, μακρὰ σύγχρονη ἔκθεσις τοῦ τότε Γενικοῦ Προξένου στὴν Πρέβεζα Γουίλλιαμ

Μέγιστο πρὸς τὸν Ὑπουργὸν Ἐξωτερικῶν τῆς Ἀγγλίας Γεώργιον Κάνινγκ. Διαβάζω ἐλάχιστον ἀπόσπασμα :

«Τὸ Φρούριον τοῦ Μεσολογγίου εἶναι πλέον τελείως περικυκλωμένον ἀπὸ ὄλες τις συγκεντρωθεῖσες Τουρκικὲς δυνάμεις, πὺν ἀνέρχονται σὲ εἴκοσι περίπου χιλιάδες. Ἡ κατάρρευσή του θεωρεῖται ἀναπόφευκτη παρὰ τὴν ὑπεράσπισή του ἀπὸ 4.000 Ἑλληνες, οἱ ὅποιοι φαίνονται τελείως ἀποφασισμένοι νὰ ταφοῦν ὑπὸ τὰ ἐρεϊπιά του. Ὁλοκλήρου τῆς γραμμῆς τῶν κατὰ ξηρὰν ὄχρῶν οὐσης ναρκοθετημένης, εἶναι εὐνόητον ὅτι οἱ κύριες ἐπιχειρήσεις τοῦ Ἰμπραήμ Πασᾶ θὰ ἐνεργοῦνται ἐφεξῆς κυρίως ἀπὸ τὴν Λιμνοθάλασσαν. Δεδομένον ὅτι πληθυσμὸς 7000 ψυχῶν καὶ πλέον εὐρίσκεται ἐκτεθειμένος εἰς τὴν καταστρεπτικὴν μανίαν τοῦ Τουρκικοῦ πυρός, ἐλπίζεται ὅτι αἱ ὑπαγορεύσεις τοῦ ἀνθρωπισμοῦ θὰ δυνηθοῦν, ἔστω καὶ τὴν στιγμὴν αὐτὴν, νὰ εἰσακουσθοῦν καὶ νὰ ἀποτραπῆ ἡ περαιτέρω σπατάλη αἵματος».

«Αἱ ὑπαγορεύσεις τοῦ ἀνθρωπισμοῦ» πὺν εὔχεται ὁ Ἄγγλος Πρόξενος νὰ εἰσακουσθοῦν, «ἔστω καὶ τὴν στιγμὴν αὐτὴν καὶ νὰ ἀποτραπῆ ἡ περαιτέρω σπατάλη αἵματος», ὑπονοοῦν ἐκδήλως τὴν συνθηκολόγησιν καὶ τὴν παράδοσιν τῆς Φρουρᾶς καὶ τῶν κατοίκων τοῦ Μεσολογγιοῦ στοὺς Τούρκους. Ἀνακύπτει καὶ πάλι νέα μέτρησις τῶν διαστάσεων τοῦ ἠθικοῦ μεγαλείου τῆς Φρουρᾶς : Προκειμένου γιὰ τὴν Ἐλευθερίαν, ἡ κατάκτησίν της, σύμφωνα μὲ τὴν πάγια ἑλληνικὴ συνείδησιν, εἶναι προτιμότερη ἀπὸ ὅσηνδήποτε σπατάλην αἵματος. Κρουνηδὸν ἔρρευσεν τὸ ἑλληνικὸ αἷμα στὸ Μεσολόγγι. Ἀλλὰ τὸ δέντρο τῆς Ἐλευθερίας ποτίστηκε, ρίζωσε, ἀνθίσει καὶ κάρπισεν εἰς τὴν Ἑλλάδα...

Οἱ ἰσχυροὶ τῆς Γῆς συμβουλεύουν κάποτε ἀνηθικούς συμβιβασμούς. Εὐτυχῶς οἱ ἀδύνατοι, ὅταν αὐτοὶ εἶναι Ἑλληνες, ἀπαντοῦν ἐμπράκτως μὲ τὴν ἀτεγκτὴν ἐφαρμογὴν τοῦ ἠθικοῦ Νόμου, πὺν πρῶτο καὶ τελευταῖο ἄρθρο του ἔχει τὸ ἰδανικὸν τῆς Ἐλευθερίας. Συγκινητικὸν εἶναι τὸ συμπέρασμα ὅτι τὴν ἠθικὴν πορεία τῆς Ἀνθρωπότητος χαράζει καὶ χειραγωγεῖ ὄχι τόσοσιν ἢ ἰσχύς τῶν Μεγάλων ὅσον ἢ Θυσία τῶν Μικρῶν.

Ἀναρίθμητες καὶ ἀνεκδιήγητες εἶναι οἱ τραγικὲς σκηνὲς τῶν ὅσων προηγήθησαν καὶ τῶν ὅσων ἐπακολούθησαν τὶς ἐφιαλτικὲς ἐκεῖνες ὥρες τῆς δραματικῆς ἡμέρας. Ὅταν ἀποφασίστηκεν ἡ Ἐξοδος στὸ προαύλιον τοῦ ναῖσκου τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, ἀπὸ τῆς σύναξιν τῶν ὀπλαρχηγῶν καὶ τῶν προκρίτων, ὁ Ἐπίσκοπος Ρωγῶν Ἰωσήφ ὑπαγόρευσε στὸν Κασομούλη τὸ Πρακτικὸν τῆς Ἀπόφασης. Μὲ ἀνεκκλήθητὴν χαρὰ τὴν ὑποδέχτηκαν καὶ οἱ γυναῖκες. Ἔσπευσαν νὰ φορέσουν φουστάνελες καὶ νὰ ζωστοῦν ἄρματα γιὰ νὰ ἐξορμήσουν παλεύοντας μαζὶ μὲ τοὺς ἄνδρας. Κάποιες ἄμοιρες Μητέρες δὲν ἀνθέξανε. Ἀγκάλιασαν τὰ βρέφη τους καὶ πέσανε μαζὶ τους στὰ πηγάδια. Ὁ Πετρόχειλος σκοτώνει μὲ τὰ χέρια του τὴν

προσφιλή του σύζυγο. Ὁ Προφίλης τὴν ὠραία μνηστή του. Αἷμα ἀθῶων! Ἐγκλημα ἀγγέλων! Ὑποστηρίζεται ὅτι τὰ γυναικόπαιδα θὰ ἀποτελοῦσαν ἐμπόδιο στὴν ἐπιτυχία τῆς Ἐξόδου. Προτείνεται ἡ γνώμη νὰ θανατωθοῦν ὅλα παρὰ νὰ πέσουν στὰ χέρια τῶν Τούρκων, νὰ ἀτιμαστοῦν, νὰ πουληθοῦν στὰ σκλαβοπάζαρα. Ἐνας θηριώδης πυροβολητής, Γουρνάρας τ' ὄνομα, ἀπὸ τὴ Μεσάριστα, προθυμοποιεῖται νὰ κάμῃ αὐτὸς τὴ σφαγή, ἀρκεῖ νὰ σφάξῃ κάποιος ἄλλος τὴ δική του ἀδερφή. Παρεμβαίνει ὁ Ἐπίσκοπος Ἰωσήφ, ὑψώνει τὸν Ἐσταυρωμένον καὶ ἀποσοβεῖ τὴν ἐκτέλεση μὲ τοῦτα τὰ θεόπνευστα λόγια:

«Τὰ παιδιὰ καὶ οἱ γυναῖκες ἀνήκουν εἰς τὸ Θεὸν καὶ Ἐκεῖνος θὰ ἐφρόντιζε διὰ τὴν τύχην των. Ἐν ὀνόματι τῆς Ἁγίας Τριάδος. Εἶμαι Ἀρχιερεὺς. Ἄν τολμήσετε νὰ πράξετε τοῦτο, πρῶτον θυσιάσετε ἐμένα. Καὶ σὰς ἀφήνω τὴν κατάραν τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς Παναγίας καὶ ὅλων τῶν Ἁγίων. Καὶ τὸ αἷμα τῶν ἀθῶων νὰ πέσῃ εἰς τὰ κεφάλια σας».

Ἐδῶ ὀφείλεται μὲ οὐσιαστικὴ διευκρίνιση γιὰ νὰ συμπληρωθῇ τὸ μεγαλειῶδες συστατικὸ τοῦ Μεσολογγίτικου Ἐπους. Πρὸς τὴν ἡρωϊκὴ ἀπόφαση τῆς Ἐξόδου ὀδήγησεν ὄχι πολεμικὴ κάμψη, ὄχι ἠθικὴ ἀποκαρδίωση, ἀλλὰ στυγνὴ μόνον ἀνάγκη λιμοκτονίας τῶν ἀνθρώπων ὑπάρξεων ἀπὸ πλήρη ἔλλειψη τροφῶν, λιμοκτονίας καὶ τῶν ὅπλων ἀπὸ ἔλλειψη πολεμοφοδίων.

Ἀπόλυτα δικαιολογημένη καὶ ἐξίσου ἀξιοθαύμαστη θὰ ἦταν ἡ ἀπόφαση τῆς Ἐξόδου καὶ μόνον σὰν ἡρωϊκὴ πράξις ἀπελπισίας. Ὅμως ὁ πατριωτικὸς ἐνθουσιασμὸς καὶ τὸ πολεμικὸ μένος τῆς Φρουρᾶς δὲν ἐπέτρεπε νὰ εἰσχωρήσῃ στὸ ἀπόρητο τεῖχος τοῦ ὑψηλοῦ Ἡθικοῦ τους ἡ ἀπελπισία! Δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ λείψῃ ἀπὸ τὰ στήθη τῶν Ἡρώων ἐκείνων ἡ ἐλπίδα τῆς Νίκης, ἡ πίστη στὴν Ἐλευθερίαν τοῦ Ἔθνους. Ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ διασωθέντα, ἱστορικὰ στοιχεῖα, ἡ ἀπόφαση τῆς Ἐξόδου δὲν ἦταν μὲ ἀπεγνωσμένη προσπάθεια ἀπαγγίστρωσης καὶ φυγῆς. Ἦταν μελετημένη καὶ συνδυασμένη ἐπιθετικὴ ἐπιχείρηση αἰφνιδιασμοῦ καὶ καταστροφῆς τῶν πολιορκητῶν. Εἶχε καταστρωθῇ πλήρης καὶ λεπτομερὲς σχέδιο πῶς θὰ ἐνεργοῦσε κάθε μὴ ἀπὸ τὴν ἐξερχόμενες φάλαγγες ἐναντίον τῶν ἐχθρικών στρατοπέδων τοῦ Ἰμπραήμ καὶ τοῦ Ρεσίτ Πασᾶ. Ἀρχηγοὶ τῶν τριῶν ἐπιθετικῶν φαλάγγων: Ὁ Νότη Μπότσαρης, ὁ Κίτσος Τζαβέλλας, ὁ Δ. Μακρῆς. Διασώθηκαν καὶ οἱ τρεῖς.

Τὸ σχέδιο αὐτὸ βασίζονταν στὴν ἀφίξη τῶν ἀδελφικῶν δυνάμεων ἀπὸ τὴ Δερβέκιστα στὸν Ἀη-Συμιὸ καὶ τὸ σύγχρονο ροβόλημά τους ἀπὸ ἐκεῖ κατὰ τῶν κοιμώμενων Τούρκων.

Δυστυχῶς οἱ ἀδελφικὲς δυνάμεις δὲν κατόρθωσαν νὰ φτάσουν. Ἀλλ' οὔτε οἱ Τοῦρκοι πιάστηκαν στὸν ὕπνο. Τὸ σχέδιο τῆς Ἐξόδου εἶχε προδοθῇ ἀπὸ δραπε-

τεύσαντα νεαρό Βούλγαρο αιχμάλωτο. Καὶ οἱ Τοῦρκοι, ἄγρυπνοι, περίμεναν τὴν Ἐξοδο, ἐφαρμόζοντας δικό τους ἀντισχέδιο. Ἔτσι, παρὰ τὴν ἀνατροπὴ οὐσιωδῶν προϋποθέσεων, ἡ Ἐξοδος πραγματοποιήθηκε κάτω ἀπὸ δυσχερέστατες συνθήκες, ἂν καὶ ἀνακόπηκε πρὸς στιγμὴν ἢ ὁρμὴ της ἀπὸ τὴν ἀγνωστῆς πηγῆς κραυγῆ :

«Μεσολογγίτες, γυρίστε στὶς τάπιες σας, στὰ κανόνια σας!» Ἄλλοι τράβηξαν μπροστά. Ἄλλοι γύρισαν πίσω.

Μέσα στὴ σύγχυση, ποὺ ἐπακολούθησε, οἱ συγκρούσεις πῆραν τὴ μορφὴ ἀνελέητης σφαγῆς ἐκ τοῦ συστάδην. Ἦταν τόσο τὸ μίσος, τὸ πάθος, ἡ λυσσαλέα ὁρμὴ, ὥστε ἡ συμπλοκὴ ἔπαιρνε μορφὴ συγκρούσεως τυφλῶν, ἀσυγκράτητων φυσικῶν δυνάμεων καὶ ὄχι ἀνθρωπίνων ὑπάρξεων.

Σκοτώθηκαν ἐπὶ τόπου ὁ βουλευτῆς Ἰ. Παπαδιαμαντόπουλος, ὁ Μάγερ μὲ τὴν Ἑλληνίδα γυναῖκα του καὶ τὰ δυὸ παιδιὰ τους, ὁ Ραζηκώτσικας, ὁ Στουρνάρης καὶ ἄλλοι ὀπλαρχηγοί. Διασώθηκαν ὁ Νότη Μπότσαρης, ὁ Κίτσος Τζαβέλλας, ὁ Μακρῆς, ὁ Παν. Σωτηρόπουλος, ὁ Κασομούλης. Εἶναι ἀπίστευτο πῶς μέσα στὸν αἵματοστάλαχτον ἐκείνον ὀρμαγδὸ, μπόρεσαν καὶ διατήρησαν μερικοὶ τὴν ψυχραιμία τους καὶ τὴν διαύγειά τους. Ὁ ἥρωας τῆς Κλείσοβας Παν. Σωτηρόπουλος, κατόρθωσε μέσα στὴ θυελλώδη ἐπίθεση τοῦ τουρκικοῦ ἱππικοῦ νὰ διακριθῆ ἀνάμεσα στὸ συνωστισμό τῶν κατασφαζόμενων γυναικοπαίδων τὴ μνηστὴ καὶ κατόπιν σύζυγο τοῦ Κίτσου Τζαβέλλα. Τὴν ἀνέβασε στὸ ἄλογό του καὶ σώθηκε μαζί της γιὰ νὰ σκοτωθῆ ἀργότερα, τὸ σεμνὸ παλληκάρι, στὴν πολιορκία τῶν Ἀθηνῶν...

Ἀπαιτεῖται ἰσχυρὴ, σατανικὴ φαντασία γιὰ νὰ συλλάβῃ κανεὶς τὰ φριχτὰ πάθη τοῦ ἀπέραντου θυσιαστηρίου τῆς ὥρας ἐκείνης. Οἱ τάφροι καὶ τὰ ἀναχώματα ἦταν γεμάτα ἀπὸ κακοθάνατα κορμιά Χριστιανῶν. Ὑπεράνω τους ὄμως φτερουγίζανε πρὸς τὸν οὐρανὸ σμήνη ἀπὸ χαρούμενες, λευτερωμένες ψυχές. Πήγαιναν νὰ προστεθοῦν στὶς Ἀγγελικὲς Ἀσώματες Δυνάμεις τῶν Οὐρανῶν...

Ἐημέρωνε Κυριακὴ τῶν Βαΐων. Καὶ τὰ βάρια τῆς Εἰσόδου τοῦ Κυρίου στὰ Ἱεροσόλυμα συσσωρεύονταν τώρα ὅλα στὶς νεκρόσπαρτες παρυφές τοῦ Μεσολογγιοῦ. Συσσωρεύονταν ὅλα τὰ βάρια ἐκείνης τῆς Κυριακῆς τῶν Βαΐων ὄχι στοὺς δρόμους μιᾶς Εἰσόδου, ἀλλὰ στοὺς δρόμους μιᾶς Ἐξόδου. Ἐπάνω στὰ βάρια τὰ ἀμάραντα τοῦ Μεσολογγιοῦ ἐβάδισε τὴ χρονιὰ ἐκείνη πρὸς τὸ Μαρτύριό του ὁ Κύριος...

Τὸ Μεσολόγγι ἔπεσεν... Ἡ Ἑλλάδα ὄμως ὄχι!

Ἡ πρώτη ἐντύπωση ἀπὸ τὴν πτώση τοῦ Μεσολογγιοῦ ἦταν ὅτι χάθηκε πλέον τὸ πᾶν. Ὅτι ὁ ἱερός μας Ἀγώνας ψυχορραγοῦσε. Ἀλλὰ ὁ ἀντίκτυπος δὲν ἦταν, ὅπως πρωτοφάνηκεν, θανάσιμος. Ἦταν ἀναστάσιμος, ἦταν σωτήριος. Τὸ ὑψηλὸ παράδειγμα τοῦ Μεσολογγιοῦ, τὸ ἀχιτιδοβόλο κλέος του, ἀναζωπύρωσε τὸ

πατριωτικό πνεῦμα καὶ σθένος. Καταλάγιασε τὴν ἔθνοφθόρο διχόνοια, πὸν εἶχε παραλύσει τὴν ἱερὴ προσπάθεια. Ἀνόρθωσε τὸ ἔθνικὸ ἠθικόν.

Ὅταν τὴν Μεγάλῃ Τετάρτῃ ἔφθασεν ἡ ἀπαίσια εἶδησι στὸ Ναύπλιο, ἡ Ἐθνικὴ Συνέλευσις, μπροστὰ στὸ φαινομενικὰ ἀπροχώρητο πὸν εἶχε δημιουργηθῆ, ἀποφάσισε ν' ἀπευθυνθῆ στὸν Πρόσβυ τῆς Ἀγγλίας στὴν Κωνσταντινούπολη Κάνινγκ καὶ νὰ ζητήσῃ τὴ μεσολάβησίν του γιὰ συμβιβαστικὴ λύσιν. Ἀναχαίτισε τὸ ἠττοπαθὲς πνεῦμα ὁ Κολοκοτρώνης. Ἀντιτάχθηκεν ἔντονα ὁ Δημ. Ὑψηλάντης καὶ ματαίωσε τὴν ἠττοπαθῆ ἀπόφασιν μὲ ὑψηλόφρονη ἔγγραφη διαμαρτυρία του, πὸν κατάληγεν ἔτσι :

«Σὰς φοβίζει ἡ πτώσις τοῦ Μεσολογγίου ; Ἀφιερωθεῖτε, ὡς εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ Ἀγῶνος, εἰς τὴν χαρακτηριστικὴν ἐνέργειαν καὶ τὸν πατριωτισμὸν τῶν Ἑλλήνων. Τὸ στῆθος κάθε Ἑλληνοῦ ἄς γίνῃ δεῦτερον Μεσολόγγι ! »

Καὶ πραγματικὰ ἔγινε ! Ὅταν τὸν μῆνα Μάϊο τοῦ 1826 ἔφταναν στὸ Ναύπλιο σκελετωμένα καὶ μαρτυροκαπνισμένα τὰ λείψανα τῆς Φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου (2.000 ἄνδρες εἶχαν ἀπομείνει, ἄλλοι τόσοι εἶχαν σκοτωθῆ) ῥίγη συγκίνησης διέτρεχαν τὸν πληθυσμό. Τοὺς ἐθαύμαζαν καὶ τοὺς ἔφλεγεν ἡ ἐπιθυμία νὰ τοὺς μιμηθοῦν, ν' ἀποχτήσουν κ' ἐκεῖνοι τὴ δόξα τους. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ψυχικὴ διεργασία ἐπωφελήθηκεν ὁ Διδάσκαλος τοῦ Γένους Γεώργιος Γεννάδιος. Ὁ Γεννάδιος ἀνέβηκε στὴ ρίζα τοῦ ἱστορικοῦ πλατάνου καὶ μὲ φλογερὸ πατριωτικὸ λόγο ἐτόνισε τὴν ἀνάγκη νὰ συνεχισθῆ καὶ πρὸς τοῦτο νὰ ἐπισχυθῆ οικονομικὰ ὁ Ἀγῶνας. Ἐξήντα γρόσια μόνον ἦταν ὄλο κι ὄλο τὸ περιεχόμενον τοῦ Δημοσίου Ταμείου. Ἐβγαλε καὶ πρόσφερε πρῶτος ὄλες τίς οικονομίες του - ὀκτῶ λίρες. Τὸν μιμήθηκαν ὄλοι. Ὁ ἔρανος γενικεύθηκε καὶ μὲ αὐτὸν τὸν οικονομικὸ πόρο ξεκίνησεν ἡ νέα φάσιν τῆς Ἐπαναστάσεως. Κολοκοτρώνης - Ὑψηλάντης - Γεννάδιος ἀξιοποίησαν τὴν κρίσιμην ἐκείνη ὥρα τὴ θυσίαν τοῦ Μεσολογγίου καὶ ἡ Ἐλευθερία ἄνοιξε πάλιν τὰ φτερά της ἐπάνω ἀπὸ τὴ ρημαγμένη χώρα . . .

Δὲν περιορίστηκε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἑλλάδος ὁ ἀντίκτυπος τῆς θυσίας τοῦ Μεσολογγίου. Ἐσπλώθηκε σ' ὄλον τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον. Οἱ λαοὶ τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς συγκλονίστηκαν βαθύτατα ἀπὸ κατάπληξιν, δέος καὶ θαυμασμό. Ἡ ἀντίδρασίς τους ἐκδηλώθηκεν ἄμεσα. Στὸ Παρίσι, οἱ Γάλλοι φοιτηταί, μόλις ἔφθασεν ἡ εἶδησις, συγκρότησαν ἀθόρυμη διαδήλωσιν. Ἦταν μεσάνυχτα. Βάδισαν πρὸς τὰ Ἀνάκτορα τοῦ Κεραμεικοῦ, προσκαλώντας τὸν Βασιλεῖα τους νὰ ἀναμετρήσῃ τίς συνέπειες τοῦ σπαρακτικοῦ γεγονότος. Ὁ Κάρολος Δέκατος, διαπνεόμενος ἀπὸ φιλελληνικὰ αἰσθήματα, βγήκε στὸ μπαλκόνι τῶν Ἀνατόρων. Καὶ ἀναφώνησε : «Ζήτω οἱ Ἕλληνες ! Θὰ τοὺς ἀκολουθήσωμε στὴν Κωνσταντινούπολιν ! »

Στὴν Ἀγγλικὴ Βουλὴ, ὁ Πάλμερστον, στὴ Γαλλικὴ οἱ Σατωμπριάν, Σαίντ Ὀλέρ καὶ ἄλλοι ἐκφωνοῦσαν θερμοὺς λόγους ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος. Στὴ Γερμανία ὁ Niebuhr καὶ ὁ Thiersch κινητοποιοῦν τὴν κοινὴ γνώμη. Ἐρνος ἀνοίγεται ὑπὲρ τοῦ Ἀγῶνος. Ὁ σοφὸς Γερμανὸς Βόσσιος προσφέρει ὅλη του τὴν περιουσία. Στὴν Ἑλβετία ὁ μέγας φιλέλληνας I. Γ. Ἐυνάρδος (ποῦ πολὺ δίκαια ὁ ἀγαπητὸς συνάδελφος Διοικητὴς τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς κ. Ἀγγελόπουλος ἐτίμησε πρὸ ἡμερῶν τὰ 200 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννησή του) σπεύδει νὰ ἐνισχύσῃ οἰκονομικὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἀπευθύνει συγκινητικὴ ἐκκλήση γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ὀμήρων τοῦ Μεσολογγοῦ. (Ὁ Αὐστριακὸς διπλωμάτης Πρόκες Ὅστιν, ἀργότερα Πρόεδρος στὴν Ἀθήνα, εἶδε μὲ τὰ μάτια του νὰ πουλιέται, δυὸ χρόνια μετὰ τὴν Ἐξοδο, στὸ σκλαβοπάζαρο τῆς Νουβίας μιὰ ὠραία Μεσολογγίτισσα γιὰ τρία πουργιά.)

Ὅπως ἦταν φυσικό, βαθύτερα, πονετικώτερα συγκινηθήθηκαν οἱ ἄνθρωποι τοῦ Πνεύματος καὶ τῆς Τέχνης. Θαρρεῖς κι ἀναπτύχθηκαν συναγωνισμός, ποιὸς θὰ γράψῃ πρῶτος καὶ καλύτερος τὸν ἕμνο τῆς ἀθανασίας τοῦ Μεσολογγοῦ. Ὁ Βίκτωρ Οὐγκὼ δημοσίευσε μακρὸν ποίημα. Ὁ Γκαϊτε ὀδηγεῖ τὸν Εὐφορίωνα τοῦ Φάουστ στὸ Μεσολόγγι, τὸν ὑψώνει σύμβολο τῆς Ἐλευθερίας, κατόπτρισμα τοῦ Βύρωνα, καὶ τοῦ ὑποβάλλει ὠραίους στίχους :

«Ὅλο ψηλότερα ν' ἀνεβαίνω !

Ὅλο πλατύτερα νὰ βλέπω !»

Τὸ ψηλότερο ἀνέβασμα καὶ τὸ πλατύτερο ὄραμα ἦταν γιὰ τὸ μεγαλύτερο πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τὸ κλέος τοῦ Μεσολογγοῦ !

Ὁ Μύλλερ, ὁ Βερανζέρος, πολλοὶ ἄλλοι ποιητὲς ἀφιερῶνον ὠδὲς τους στὸ Μεσολόγγι, στὴν Ἑλλάδα. Ὁ Ἑλληνολάτρης Βασιλεὺς τῆς Βαυαρίας Λουδοβίκος Α' (πατέρας τοῦ Βασιλέως Ὁθωνος) ψάλλοντας τὴ δόξα τοῦ Μεσολογγοῦ, γράφει ἐμπνευσμένους, ὠραίους στίχους :

«Ἐνδοξον εἶχες τὴν τύχην, ὡς καμμία πόλις ἄλλη
ποτὲ νίκη δὲν ὑπῆρξεν, ὡς ἡ πτώσις σου, μεγάλη !
Ἡ πυρὰ τῶν ὑπονόμων ἀνυψώθη, ὡς φανὸς σου,
καὶ ἐφώτισε τὸ ὕψος τῆς ἀποθεώσεώς σου !
Τῶν ἐχθρῶν τὰ ὄπλα, ὄχι ! Ὅχ' ἡ δύναμη οὔτ' ἐκεῖνα
ἀλλ' ἡ ἐρινὸς τοῦ Ἄδη σὲ κατέστρεψεν — ἡ πεῖνα !»

Και συνεχίζει για να καταλήξει χαρακτηριστικά :

« Έπεσες κ' ὑπὸ τὰ δύο συνετριβή γόνατά σου
 ὁ ἔχθρός σου καὶ τὸ μέγα ἔδειξες ἀνάστημά σου !
 Ὁ δὲ γδοῦπος σου καθ' ὄλην ἀντηχῆσας τὴν Ἑλλάδα
 ὄλων ὠπλισε τὰς χεῖρας μὲ τοῦ Ἄρεως τὴν δάδα ! »

Μεγάλοι καλλιτέχνες, σὰν τὸν Ντελακρουά, τὸν Δαυὶδ ντ' Ἀνζέ, ἀποθανατίζουν σὲ ζωγραφικούς πίνακες καὶ γλυπτὰ τὴ δόξα τοῦ Μεσολογγιοῦ.

Δὲν ξέρω ἂν ποτὲ ἄλλοτε ἀναστατώθηκεν τόσον ὠραία, τόσον ἀναφλεχτικά, τόσον ἀνθρωπιστικά ἢ Κοινὴ Γνώμη τῆς Εὐρώπης. Ἴδου κάτω ἀπὸ ποῖαν ἠλεκτρισμένη ἀτμόσφαιρα ὁ δαυλὸς τοῦ Καψάλη ἔφτασε νὰ δώσῃ τὸ σύνθημα «πῦρ!» στὸ Ναυαρίνο !

Καὶ τὰ μὲν διαδραματισθέντα στὴν Εὐρώπη μᾶς ἦταν γνωστά. Ἐκεῖνο ποῦ μ' ἐντυπωσίασε τελευταῖα εἶναι ὅτι καὶ στὴν μακρινὴ Ἀμερικὴ, ποῦ μόλις πρὸ 50 χρόνων εἶχε ἀποκτήσει κ' ἐκείνη τὴν ἀνεξαρτησία της, ὁ πνευματικὸς τοῦ κόσμου εἶχε ἀνάφλεξη παρόμοια μὲ τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ. Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν βράβευσε πρόσφατα φιλολογικὴ ἐργασία τῶν ἐκεῖ Ἑλλήνων καθηγητῶν κ. Μαρίου Βύρωνος Ραῖζη καὶ Ἀλεξάνδρου Πάπας. Στὸ ἔργο τους ἀποκαλύπτεται ὅτι 132 Ἀμερικανοὶ ποιητὲς εἶχαν ὑμνήσει σύγκαιρα τότε τὸν ἱερὸν ἀγῶνα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνεξαρτησίας. Ἰδιαιτέρως ἓνας ἀνώνυμος καὶ ἄλλος μὲ τὸ ψευδώνυμο «Ἴρις» ὕμνησαν τὸ Μεσολόγγι μὲ τὰ ποιήματά τους. Καὶ προβλέπανε συνέχιση καὶ νικηφόρα ἔκβαση τῆς Ἐθνεγερσίας μας.

Ἄς ἐγγράψουμε στὸ Πάνθεον τῶν Φιλελλήνων Πνευματικῶν Συμπαραστατῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐλευθερίας καὶ τοὺς Ἀμερικανοὺς Ποιητὲς. Ἄς εἴμαστε ὑπερήφανοι ! Μπορεῖ οἱ ἐπίσημοι Ἰσχυροὶ νὰ μᾶς ἀδίκησαν πολλές φορές, ἀλλὰ οἱ λαοὶ πάντα στάθηκαν στὸ πλευρὸ μας. Καὶ οἱ λαοὶ εἶναι ποῦ λογαριάζονται. Οἱ λαοὶ εἶναι ποῦ ἐπιβάλλουν στὸ τέλος τὸ νόμο τοῦ Δικαίου. Οἱ λαοὶ πείθουν τελικὰ τὴν Ἱστορία κι ὄχι οἱ Καγκελλάριοι . . .

Ἄς εὐχηθοῦμε νὰ ἀναβλύσῃ καὶ σήμερα ἀπὸ τὶς βαθιὰς πηγὰς τῶν Λαῶν ἡ δύναμις ἐκείνη ποῦ θὰ μᾶς συμπαρασταθῇ καὶ θὰ συνυπερασπισθῇ τὰ δίκαιά μας. Ἡ μαρτυρικὴ Κύπρος ὑφίσταται σήμερα τὰ ἴδια φρικτὰ πάθη τοῦ Μεσολογγιοῦ. Ὁ Σταυρὸς τοῦ μαρτυρίου της ὑψώνεται περιβλεπτός καὶ συγκινητικὸς μέσα σ' ὄλον τὸν παγκόσμιον χῶρον. Ἄς εὐχηθοῦμε νὰ παραμείνῃ καρτερόψυχη καὶ ἀκαμπτη, ὅπως τὸ Μεσολόγγι. Κι ἐμεῖς ὅλοι στὸ πλευρὸ της ἀποφασιστικοί, ἀνέν-

δοτοι, ἐνθουσιώδεις. Ἄς εὐχηθοῦμε τοὺς ἐθνικοὺς καρποὺς πὺ εἶχεν ἀποδώσει ἡ
 θυσία τοῦ Μεσολογγιοῦ, νὰ τοὺς ἀποδώσουν καὶ οἱ θυσίαι τῆς Κύπρου.

Ἄλλὰ ποιά ἐσωτερικὴ ἀπόκρυφὴ δύναμις δημιούργησε τὸ ἀθάνατο Μεσο-
 λόγγι; Τὸ ἐτόνισα καὶ προηγουμένα: Ἡ Ψυχὴ τοῦ Γένους! Ὁ ἀείζωος καὶ παν-
 τοδύναμος αὐτὸς πυρήνας, πὺ ἀποτελεῖ τὸ βαθὺ θεμέλιο καὶ τὸ ὑψηλὸ μαζὶ ἀέτωμα
 τῆς φυλετικῆς μας δομῆς καὶ τῆς δημιουργικῆς μας ζωτικότητος!

Ἐφ' ὅσον ἡ Ψυχὴ τοῦ Γένους διατηρεῖ, μὲ τὸν ἀνεξάντλητο τονωτικὸ χυμὸ
 τῶν μεγάλων μας παραδόσεων, τῆ ζωντάνια τῆς καὶ τῆ δυναμικότητά τῆς, ἀσφα-
 λισμένες θὰ εἶναι, ἐγγυημένες θὰ εἶναι στὰ χέρια τῆς Εἰμαρμένης οἱ τύχαι
 τῆς Ἑλλάδος.

Αὐτὴ τῆ μεγάλη μας ἐθνικὴ κληρονομιά, τὴν Ψυχὴ τοῦ Γένους, ἔχομε ὄλοι
 χρέος ἱερὸ ὅπως τὴν παραλάβαμε, πανίσχυρη καὶ θεόπνευστη ἀπὸ τοὺς Προπάτο-
 ραι, τέτοια νὰ τὴν παραδώσουμε καὶ στοὺς ἀπογόνους μας. Ὅσο ἡ Ψυχὴ τοῦ Γέ-
 νους παραμένει ἀγνή, ἀθηντική, ἀβεβήλωτη καὶ ἀμόλυντη, ἄς εἴμαστε βέβαιοι ὅτι σὲ
 κάθε κρίσιμη περίστασις θὰ ἀξιοθοῦμε νὰ δημιουργήσουμε καινούργια Μεσολόγγια!

Ἄν τὸ θέλομε καὶ τὸ πιστεύομε, δὲν θὰ ἀρνηθῆ ποτὲ οὔτε τὴν πυρίτιδα τοῦ
 Ἀνεμόμυλου, οὔτε τὸν δαυλὸ τοῦ Καφάλου, δὲ θὰ μᾶς ἀρνηθῆ ποτὲ τὸ θεοχάριστο
 ἠθικὸ του ἔναυσμα τὸ ἀθάνατο Μεσολόγγι!